

Karlík, Petr

Lexikální kategorie

In: Karlík, Petr. *Gramatika a lexikon češtiny*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 2014, pp. 42-55

ISBN 978-80-210-6845-2; ISBN 978-80-210-6848-3 (online : Mobipocket)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/130619>

Access Date: 21. 03. 2025

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Lexikální kategorie

Termín lexikální kategorie je v generativní gramatice svázán s lexikalistickou hypotézou, zvl. s tím jejím předpokladem, že slova, ať už atomární, nebo derivovaná, jsou vstupem do syntaxe. Lexikální kategorie jsou definovány ryze syntaktickými vlastnostmi.

Lexikální kategorie × slovní druhy

Původní princip kategorizace slov založený na kombinaci tří heterogenních kritérií – přímo pozorovatelných formálněmorfologických vlastností (reflektujících to, zda slovo má flexi, nebo nemá), intuitivně vnímaných „věcně sémantických“ vlastností (reflektujících to, že některá slova označují osoby, zvířata a věci, ať už konkrétní, nebo abstraktní, některá označují děje a stavy, další označují vlastnosti atd.) a intelektuálně poznávaných syntaktických vlastností (reflektujících např. to, že slovo *stůl* má ve větě *Stůl stál u okna* stejnou strukturní pozici jako slovo *bratr* ve větě *Marii miloval bratr*, protože v obou případech se sloveso shoduje s těmito slovy, nikoli se slovy *okno*, resp. *Marie*) – převzala klasická jazykověda od Dionysia Thraxe (*Tékhne grammatikē*). Ten pozoroval vlastnosti slov v řečtině, a protože řečtina je flexivní jazyk, na první pohled viděl, že slova se v ní liší formálněmorfologickými vlastnostmi. Pozoroval taky, že slovo s určitými formálněmorfologickými vlastnostmi má zpravidla i specifické vlastnosti „věcně sémantické“ a syntaktické. Např. slovo, které se skloňuje, označuje zpravidla osoby, zvířata nebo věci a ve větě bývá podmětem nebo předmětem; slovo, které se časuje, označuje naproti tomu děje a stavy a ve větě bývá přísudkem, tj. členem shodujícím se s podmětem apod. Na základě typické jednoty formálněmorfologických, sémantických a syntaktických vlastností řeckých slov pak Thrax rozlišil osm *partes orationis* (slovních druhů): jméno, sloveso, participium, člen, zájmeno, předložka, adverbium a spojka. Tato základní thraxovská idea se v různých modifikacích uplatňuje v deskriptivních gramatikách dosud. Nesčíslněkrát už přitom bylo i v rámci deskriptivní gramatiky argumenty podloženo, že heterogenost kritérií, na nichž je tradiční slovnědruhovú klasifikace založena, způsobuje, že výsledná kategorizace slov není pro konstrukci exaktní gramatiky použitelná. Nadto je takto definovanými slovními druhy vynuceno chápání flexe jako integrální součásti slova, tedy flexivních slovních druhů jako amalgámu slovníku a morfologie.

V české jazykovědě je toto pojetí *partes orationis* stále běžné, zvl. v prakticisticky konstruovaných mluvnících typu Příruční mluvnice češtiny (1995). Jediným pokusem

o zmenšení heterogenních kritérií ze tří na dvě (význam a funkce) je Komárkova (1978) funkčněstrukturalistická analýza a taky jím inspirovaná Mluvnice češtiny II (1986).

	s	a	v	c
S	S ^s	S ^a	S ^v	S ^c
A	A ^s	A ^a	A ^v	A ^c
V	V ^s	V ^a	V ^v	V ^c
C	C ^s	C ^a	C ^v	C ^c

Příklady: S^s - *kos zpívá/chytil kosa*, S^a - *hlas kosa*, S^v - *tento pták je kos*, S^c - *přiletěl s kosem*, A^s - *sytý hladovému nevěří*, A^a - *černý kos*, A^v - *kos je černý*, A^c - *narodil se černý*, V^s - *pracovat neznamená řečnit*, V^a - *pracující muž/vůle pracovat*, V^v - *kos zpívá/kos byl chycen*, V^c - *pracoval sedě/vrátil se vyléčen*, C^s - *doma neznamená venku*, C^a - *místo nahore*, C^v - *je to zadarmo*, C^c - *pracuje zadarmo/příjemně teplý*

Pro generativní gramatiku je takové chápání slovních druhů (*partes orationis / parts of speech*) nepřijatelné z mnoha důvodů. Jedním z nich (v začátku asi hrál nějakou roli) je to, že teorie vznikala na empirické bázi angličtiny; tzn. že přímo pozorovatelnou vlastností jazyka tedy nebylo to, že některá slova se skloňují a jiná časují a některá slova jsou jen v jediném tvaru, ale to, že slova se ve větě vyskytují v relativně pevném pořadí. V následujících sekvencích je nutné místo — dát právě to slovo, které je uvedeno:

- have — eaten: adverbium
- the — thing: adjektivum
- dance — it: předložka
- in — orange: determinátor (člen)
- must — there: sloveso

Slovní druhy jako (morfo)syntaktické kategorie jsou tedy definovány na základě toho, jaká slova mohou stát v jejich bezprostředním sousedství. Triviální generalizace je např. tato:

determinátor — sloveso	substantivum
determinátor — jméno	adjektivum
sloveso — jméno	předložka
sloveso — sloveso	adverbium

Právě toto myšlení se zrcadlí v americkém deskriptivismu a v generativní gramatice se uplatnilo ve frázových pravidlech (VP → VP NP, NP → Det NP aj).

Podle jedné z nejlivnějších koncepcí spolupracujících s lexikalistickou hypotézou je přitom nutné rozlišovat jednotky slovníku, nazývané lexikální zápisy (*lexical entry / lexical item*), a komputační systém (syntax), který z nich tvoří komplexnější struktury; viz Lexikalistická hypotéza. Lexikální zápisy jsou pak v podstatě dvojího typu:

(a) Jazykové objekty, které mají fonologickou formu, deskriptivní (pojmový, konceptuální, ...) význam a morfologické a syntaktické vlastnosti jakožto prvky tříd definovaných nějakými rysy, jsou lexikální kategorie (tzv. hlavní kategorie, *major categories*); typickými hlavními kategoriemi jsou substantiva (N), verba (V) a adjektiva (A).

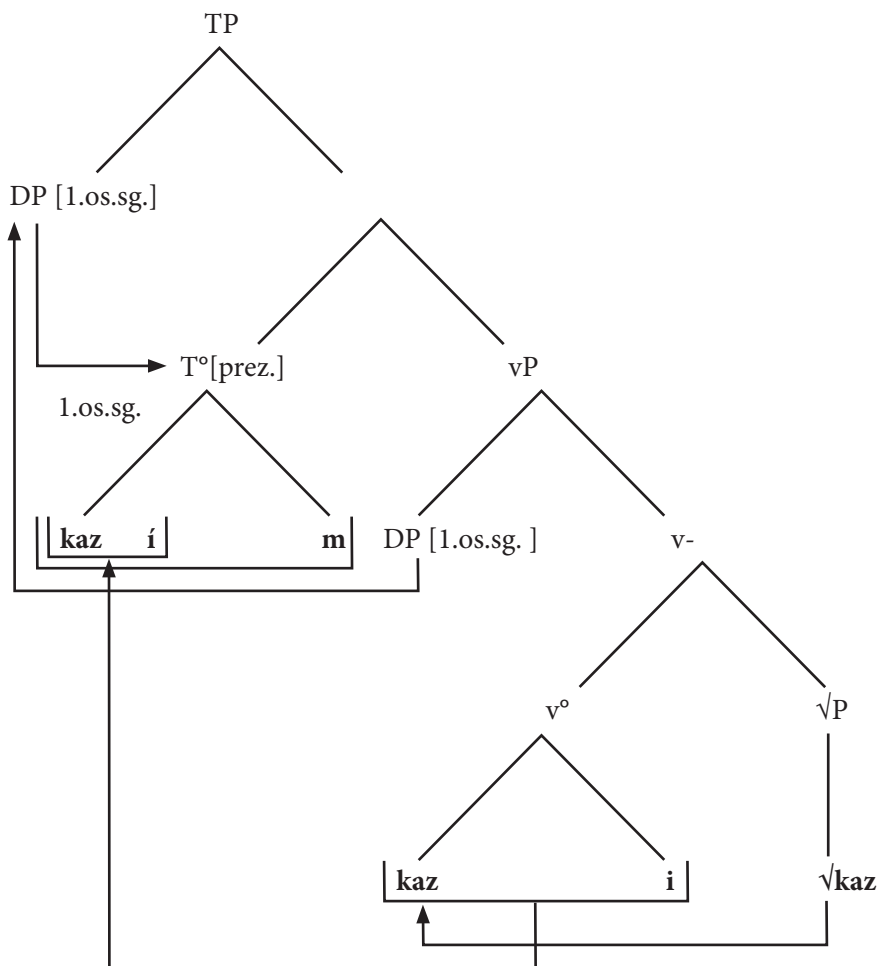
(b) Jazykové objekty, které mají fonologickou formu (včetně nulové fonetické realizace) a jsou nositeli gramatických rysů, jsou funkční kategorie. Funkční kategorie jsou v zásadě dvojího typu:

(b₁) monomorfémová slova tvořená lexikálním morfémem, jako jsou členy, spojky, partikule, některé předložky atd. (v rámci *partes orationis* tzv. *minor categories*); např. anglický určitý člen je monomorfémové slovo, tvořené lexikálním morfémem *the*, který se v kontextu slova začínajícího na C realizuje jako /ðə/ *the question*, v kontextu slova začínajícího na V jako /ði/ *the answer*);

(b₂) gramatické morfémy (prefixy a sufixy); např. německý určitý člen obsahuje též lexikální morfém *-d* jako určitý člen anglický *the* a gramatický morfém, který realizuje gramatické rysy rod, číslo a pád: *d-er Mann*, *d-es Mannes*, *d-ie Frau* ...

Zjednodušeně (pro první představu) se dá říct následující. To, co se v klasické mluvnici flexivních jazyků nazývá morfologický tvar slova, je v lexikalismu forma, kterou lexikální zápis typu (a) nebo (b₁), vstupující do syntaxe ze slovníku, získá v aktuálním syntaktickém kontextu sloučením s funkční kategorií (b₂) a předáním struktury (a) + (b₂) fonologickým pravidlům. To znamená, že flexe se stává součástí slova až v syntaxi, přičemž mechanismus sloučení (a) / (b₁) + (b₂) je v různých teoriích analyzován různě. V nelexikalismu jsou klasické ohebné slovní druhy výsledkem syntaktické derivace, tedy (a) / (b₁) + (b₂) je výstupem ze syntaxe (v různých fázích derivace).

Velmi zjednodušeně (jen pro představu principu samotného) ukazuje mechanismus sloučení slovesa s flexivní morfologií následující obrázek. Jak je vidět, např. sloveso získává svou vnitřní formu (v nelexikalismu i kategorii) „sbíráním“ morfémů v průběhu derivace; v různých teoriích lexikalistických i nelexikalistických je přitom mechanismus získávání flexe analyzován různě.

Pro první přiblížení ke stylu analýzy lexikálních kategorií v lexikalistické verzi generativní gramatiky lze vyjít z toho, že lexikální kategorie se charakterizují jako syntaktické kategorie, které mají (minimálně) dva rysy.

1. Lexikální kategorie označuje X° kategorii, tzn. má status hlavy, která tvoří rozhraní mezi syntaxí a lexikonem. Tím se odlišuje od $X\text{-bar}$ kategorie a XP kategorie, jež jsou kategorie čistě syntaktické.

2. Lexikální kategorie označuje ty X° kategorie, jež jsou tou kterou teorií definovány jako lexikální, a odlišuje tak X° kategorie lexikální od X° kategorií definovaných jako kategorie funkční (např. I(nflection), C(omplementiser), D(eterminer), později mnoho dalších); viz Funkční kategorie.

Vlivné analýzy lexikálních kategorií

Klasická analýza lexikálních kategorií Chomského (1970, 1981, 1986) je součástí X-bar teorie; lexikální kategorie jsou v ní X^0 , a předpokládá tedy, že jsou univerzální a (asi) vrozené, jsou tedy součástí univerzální gramatiky. Metodologicky důležitým rysem této analýzy je, že lexikální kategorie nejsou vymezeny taxonomicky, nýbrž jako kombinace hodnot +, nebo – dvou rysů: [nominal] a [verbal]. Logicky existují čtyři možné kombinace těchto rysů; v kanonické podobě jsou definovány v Chomsky (1981), přičemž P se jakožto lexikální kategorie objevuje až v Chomsky (1986):

N(oun)	[+nominal], [–verbal]
V(erb)	[–nominal], [+verbal]
A(djective)	[+nominal], [+verbal]
P(reposition)	[–nominal], [–verbal] (v orig. adpozice, tj. prepozice i postpozice)

Za výhodu chomskyánské koncepce lexikálních kategorií se pokládá to, že je v souladu s obecným principem binarismu (dva nezávislé rysy jsou schopny rozlišit právě čtyři kategorie) a že umožňuje postihnout evidentní fakt, že gramatické vlastnosti výrazů jdou napříč lexikálními kategoriemi N, V, A, P. Gramatika tak má k dispozici nejen lexikální kategorie N, V, A a P, ale na základě přirozených tříd taky hyperkategorie, a umí předvídat syntaktické vlastnosti jak lexikálních kategorií, tak i hyperkategorií. Členství v hyperkategorii [+verbal] předpovídá shodu distribuce {V a A} (např. prefix *ne-* se dá připojit k V a A: *nečíst*, *neslaný*, ale jen velmi omezeně k N (*nevoják* × **nehost* a vůbec ne k P: **nepod*), v hyperkategorii [–verbal] shodu distribuce {N a P} (v č. nezjištěna, ale v angl. v otázkách ano: [_{NP} *Which students*] *were you talking to?* / [_{PP} *To which of the students*] *were you talking?* × **[_{VP} Talking to which students] were you?*), v hyperkategorii [+nominal] shodu distribuce {N a A} (*Petr je učitel / mladý*) a v hyperkategorii [–nominal] shodu distribuce {V a P}; viz dále.

Elegantním a ve fázi G&B i chtěným výsledkem Chomského teorie lexikálních kategorií bylo tedy např. to, že jen členy hyperkategorie [–nominal], tj. V a P, přidělují pád a členy hyperkategorie [+nominal], tj. N a A, pád přijímají, neboť to bylo ve shodě s jinou subteorií G&B, a to s teorií pádu.

Analýza taky předpovídala, že {N a V} a {A a P} netvoří hyperkategorie. Jackendoff (1977) ovšem pozoruje, že N a V mají společnou vlastnost, a to tu, že mohou mít subjekt. Nejjednodušeji se to dá ukázat na vázání reflexiv: *Petr_i obdivuje sebe_i / Petrovo_i obdivování sebe_i*. Od zavedení funkčních hlav do frázové struktury (v 2. pol. 80. let) je navíc

existence hyperkategorie {N a V} teoreticky vítaná, neboť tak je možné postihnout fakt, že projekce N, tj. NP, denotují jakožto komplement funkční hlavy D „objekty“ a projekce V, tj. VP, denotují jakožto komplement funkční hlavy T/I „propozice“, tj. mají referenční potenciál (Déchaine(ová), 1993).

Empiricky se dá vynutit dokonce existence ultrakategorie, tj. přirozené třídy tvořené všemi čtyřmi lexikálními kategoriemi: N, V, A i P mohou mít PP komplement: *pohled do zrcadla, myslet na matku, ochotný ke kompromisům, z pod stolu* (Culicover, 2009). Tyto vlastnosti schéma lexikálních kategorií v Chomsky (1981, 1986) nepředpovídá. Je taky empirickým faktem, že počítatelná jména, nepočítatelná jména a vlastní jména mají různou distribuci (*Měla mnoho knih / *hladů / Petrů / *Petrů Karlíků st. (arších)*), a taky že jména denotující třídy objektů a jména denotující třídy událostí mají různé syntaktické vlastnosti (*stůl, který ... / stůl, *že ... × slib, který / slib, že*). To vzato do důsledků znamená, že lexikální kategorie N by vlastně neměla vůbec existovat (a podobně je tomu u V). „Záchrana“ teorie lexikálních kategorií přichází od koncepcí, které používají princip *graduálnosti* (typické N a méně typické N, atd.) známý z funkčních gramatik.

K tomuto problému se váže teorie *bootstrappingu*. Její podstatou je idea, že dítě se učí nejprve slova konkrétní a vnímá i jejich distribuci, např. *vidím toho / nějakého psa; mám dva psy, je tam pes, který ...*, a vytváří nejprve vlastně podmnožinu kategorie, a na základě sémantiky (od konkrétního k abstraktnímu) a distribuce se podmnožina rozšiřuje na celou lexikální kategorii. Takže víme, že ve struktuře *ten wok, který* nebo *ten wig, který* jsou *wok i wig* N. Srov. např. už Pinker (1984).

Alternativní teorie lexikálních kategorií proto často zachovávají Chomského pojetí lexikálních kategorií jakožto kombinace hodnot +/- rysů (sám Chomsky (1995) však už má jen rysy, a to původní N, V, A, P), ale hledají syntakticky lépe motivované definice rysů klasických 4 kategorií N, V, A, P. Od začátku jsou takovou vlivnou alternativou Jackendoffovy (1977) rysy Subj a Obj, v různých verzích (zvl. závislých na pojetí subjektu) používané dosud.

Jinou možností vystříhat se problémů spojených s lexikálními kategoriemi nabízí opuštění lexikalistické hypotézy a přijetí nelexikalismu/transformationalismu; ten předpokládá, že lexikální kategorie nejsou vstupem do syntaxe, nýbrž že jsou výstupem ze syntaxe (viz Nelexikalistická hypotéza, zvl. Distribuovaná morfologie).

Od 2. pol. 80. let lexikalistické teorie nutně v syntaktické struktuře nějak reflektují konfiguraci lexikálních kategorií a ↑funkčních kategorií. Už např. Emonds (1985) pozoruje vztah mezi lexikálními hlavami X⁰ a kategoriemi, které – v tehdejší teorii – mohou být v pozici [Spec, X]: členy, demonstrativa a kvantifikátory jsou kategorie [Spec, N] (*ten / každý muž*), nederivovaná časová a aspektová adverbia jsou kategorie [Spec, V] (*vždy*

/ často číst), nederivovaná měrová adverbia jsou kategorie [Spec, A] (*velmi mladý*) a nederivovaná intenzifikující adverbia jsou kategorie [Spec, P] (*přímo na*). Abney (1987) vidí, že některé jednotky analyzované jako [Spec, X] mají vlastnosti hlavy, což vede k razantnímu rozlišení lexikálních kategorií (N, V, A a P) a funkčních kategorií (D, C, I aj.).

Protože projekce jednotlivých funkčních kategorií ukazují evidentní vztah k projekcím jednotlivých lexikálních kategorií i jejich hierarchii „funkční kategorie > lexikální kategorie“, Grimshaw(ová) (1991) funkční projekce analyzuje jako rozšířené projekce (*extended projections*); viz Funkční kategorie.

90. léta pak přinesla mnoho dalších funkčních kategorií uvnitř D, I i C (přehled vlivných řešení v G&B a v MP je např. u Rauh(ové), 2010). Pro češtinu je důležité, že lexikalismus ve fázi rozšířených projekcí slibuje lépe reprezentovat povrchovou realizaci ohebných slov, než to teorie do té doby dovolovaly.

V české lingvistice je v rámci lexikalismu asi nejznámější koncepce Emondse (2000), možná i díky v Česku vydané česky psané studii (Emonds, 2004). Emonds rozlišuje ve *slovníku* (nazývá ho lexikon) dvě množiny: (a) množinu jednotek (mentálního) slovníku (to jsou jednotky tvořící otevřené třídy, přičemž všechny členy každé třídy se od sebe navzájem liší čistě sémantickými rysy, které nehrají žádnou roli v syntaktické derivaci), (b) množinu jednotek *syntaktikonu* (to jsou jednotky tvořící uzavřenou množinu, přičemž každý člen je unikátní kombinací syntaktických rysů, a má tedy unikátní syntaktické chování). Jednotky lexikonu a syntaktikonu tvoří disjunktivní třídy, tj. v této teorii není místo pro gramatikalizaci a degramatikalizaci.

Lexikální kategorie (N, V, A a P) jsou v tomto modelu otevřené třídy uvnitř mentálního slovníku a spolu s dalšími gramatickými kategoriemi uzavřené třídy v rámci syntaktikonu. (Některé) rozdíl mezi jednotkami slovníku a syntaktikonu:

	Slovník	Syntaktikon
<i>Syntaktické vlastnosti</i>		
(i) gramatické kategorie v inventáři	N, V, A, P	Všechny
(ii) „pozdní vkládání“ možné během syntaxe a na PF	Ne	Možné
(iii) úplná supletivnost v paradigmatu	Ne	Možné
<i>Fonologické vlastnosti</i>		
(iv) možnost foneticky nerealizovaných morfémů	Ne	Ano
<i>Modulární vlastnosti a vlastnosti zpracování jazyka</i>		
(v) otevřené třídy, dospěli si mohou osvojit neologismy	Ano	Ne
(vi) hranice s neязыkovou pamětí a kulturou	Ano	Ne

Tento model rozděleného lexikonu se od klasických chomskyánských modelů liší v tom, že umožňuje, aby jednotky (pouze) syntaktikonu (tj. vázané morfémy) byly vkládány do struktury v různých pozdějších fázích derivate, tedy je lexikalistickou variantou Distribuované morfologie. Základní rozdíl je (z tohoto hlediska), že v Distribuované morfologii jsou vkládány morfy (tj. formy), kdežto v lexikalismu morfémy, tj. rysy. Idea rozdělení lexikálních kategorií do slovníku a do syntaktikonu zase koresponduje s teorií semilexikálních kategorií, tj. (zhruba řečeno) lexikálních kategorií N, V, A, P v syntaktikonu; viz Semilexikální kategorie.

Problémy teorie lexikálních kategorií

(1) Problematickým členem v inventáři lexikálních kategorií vždy byly P; v Chomského systému nemají ani rys [nominal] ani [verbal]. Mají totiž vlastnosti typické pro lexikální kategorie i vlastnosti typické pro funkční kategorie. Abney (1987), který rozlišování lexikálních a funkčních kategorií zřejmě definitivně odstartoval, si s P neví rady, a po něm ani další. S N, V a A mají P společné např. to, že:

(a) možná tvoří otevřenou třídu (mohou vznikat nové P z N, V i A, např. *zásluhou* (srov. *zásluhou něho* / *jeho), vyjma (srov. *něho* / *jeho), *prost* (řekl to *prost* *nenávisti*), nebo z P coby hlavy PP: *zpod stolu*); rozdíl oproti N, V a A spočívá v tom, že vždy jde o náhodný proces, nikdy nejde o pravidelnou derivaci;

(b) jsou citlivé k interlexikálním vztahům (synonymie: *v počítači* – *uvnitř počítače*, antonymie: *do školy* – *ze školy*, polysémie: *na poště* – *na poštu*);

(c) přidělují pád: *z knihy* / *hřbet knihy* / *dotkl se knihy* / *chtivý knihy*; různost pádu přitom může zviditelňovat různé významové rysy předložek se stejnou fonetickou realizací: *na* →_{Akuz.} (direktivnost: *na knihu*) × *na* →_{Lok.} (statičnost: *na knize*); srov. totéž např. u V: *připravit někomu něco* × *připravit někoho o něco*.

S V a A mají P společné to, že mohou být modifikovány výrazy jako *zcela*, tedy jako lexikální kategorie mají vlastní maximální projekci: *zcela do (středu)* / *zcela prázdný* / *zcela zdemoloval (byt)* × *zcela škola.

Specifickou vlastností P je například to, že:

(a) po nich nemůže následovat klitika: **s se Marií oženil mladý* × *s Marií se oženil mladý*, *oženil se s Marií mladý*, *mladý se oženil s Marií*; *k *ti / tobě*;

(b) po nich se u osobního zájmena 3. os. a vztažného zájmena *jenž j* mění na *ň*, kdežto u N a A nikoli: *do *jeho / něho se netrefil*; *muž, do *jehož / něhož se netrefil* × *do jezdce; do jezdeckého koně*; změna *j > ň* nenastává ani u posesiv 3. os. a u vztažných posesiv: *muž, jehož / *něhož koně se bál*; *muž, do jehož / *něhož koně se trefil*;

(c) na rozdíl od lexikálních kategorií N, V, A se P neúčastní derivací jako kořeny/kmeny (*stůl* > *stolek* / *stolovat* / *stolní*, *učit* > *vyučit* / *učitel* / *učený*, *mladý* > *mladičkový* / *mládnout* / *mladík*), nýbrž jako afixy. V mnoha jazycích (včetně češtiny) se v povrchové syntaxi (některé P) spojují jakožto prefixy s V: *na* > *naučit*, sporadicky s N: *nad* > *nadporučík*;

(d) na rozdíl od lexikálních kategorií N, V, A nepřijímají P flexivní morfologii.

V zásadě existují dvě řešení statusu P, s mnoha variantami: radikální, které P vůbec nepokládá za lexikální kategorie, nýbrž za funkční kategorie, a duální, které některé P pokládá za lexikální kategorie a některé za funkční kategorie.

(a) Radikální analýza P

Např. Grimshaw(ová) (1991) navrhuje analyzovat P jako funkční kategorii, jejíž projekce PP dominuje funkční projekci DP, dominující NP: PP je pro NP totéž, co je CP pro VP. V tomto systému se reflektuje paralelismus nominální a verbální projekce:

vyšší funkční rovina	PP	nižší funkční rovina	DP	lexikální rovina	NP
vyšší funkční rovina	CP	nižší funkční rovina	TP	lexikální rovina	VP

Za funkční kategorie pokládá P taky Baker (2003), viz dále, a mnoho jiných. Analýza P jakožto funkční kategorie NP, která je místem pro udílení pádu této NP/DP, je pro češtinu výhodná. Dovoluje totiž licencování těch pádů, které nejsou udíleny v projekcích T° (kde je udílen Nom), V° (kde je udílen Akuz.) a N° (kde je udílen Gen), jakožto pádů přidělovaných foneticky nerealizovanou P (P jakožto jednotka syntaktikonu může být bez fonetické realizace). Taková analýza P bez fonetické realizace řeší problém zdroje pádu NP/DP v mnoha syntaktických konfiguracích: odkud získává NP/DP instrumentál (např. agentní adjunkt v pasivních strukturách: *Petr byl pokousán od* →_{Gen} *psa* / P →_{Instr} *psem*); odkud získává NP/DP dativ (*Petr se líbí* P →_{Dat} *Evě*), odkud získává NP/DP s exhaustivní interpretací akuzativ (*Petr prospal* →_{Akuz} *přednášku* (srov. *Petr prospal) × *Petr spal* →_{žádný pád} P_{Akuz} *celou přednášku* (srov. *Petr spal*; *Petr spal *přednášku* / *hodinu*)). Dále tato teorie dovoluje existenci NP/DP s obligátní P, což je případ č. lokálu.

(b) Duální analýza P

Duální řešení statusu P předložili (opírajíce se i o slovanské jazyky) např. Yadroff & Franks (2001), kteří pro ruštinu rozlišují lexikální P a funkční P a ukazují fonologické, morfologické, syntaktické a sémantické rozdíly mezi nimi. Např.:

<i>funkční P</i>	<i>lexikální P</i>
jsou bez přízvuku	mají přízvuk

jsou monosylabické	jsou polysylabické
jsou monomorfémové	jsou polymorfémové
jsou izomorfní s verbálními prefixy	nejsou izomorfní s verbálními prefixy
po nich jsou osobní zájmena s <i>Ň</i> - před nimi je negační partikule <i>ni-</i> <i>ničeho</i> – <i>ni ot čeho</i> ×	po nich jsou osobní zájmena s <i>j</i> - před nimi není partikule <i>ni-</i> <i>*ni otnositel'no čeho</i>
mohou být lexikálně selektovány	nemohou být lexikálně selektovány
mají abstraktní význam	mají konkrétní význam

Silným argumentem je i to, že funkční P nemají ve své projekci modifikátor, lexikální ano: *myslel* [*zčásti na] *matku* × *sedl si* [zčásti na] *matku*.

V české funkčněstrukturalistické jazykovědě se rozlišují P původní a P sekundární, přičemž toto dělení jde napříč dělením P na lexikální a funkční. Např. předložka *na* je předložka původní (monomorfémová), ale je buď funkční, nebo lexikální. Je-li funkční, je lexikálně selektována slovesem a nemá konkrétní lexikální význam (*myslel na* / **za novou židli*); je-li lexikální, není selektována slovesem a má konkrétní lexikální význam (*sedl si na* / *za novou židli*). V obou případech ovšem je po ní osobní zájmeno s *ň*: *myslel na ni*, *sedl si na ni*. Předložka *díky* je předložka nepůvodní (vznikla z N): obsahuje dva morfémy (*dík-y*). Není selektována slovesem (*seděl díky Petrovi*) a má (v mainstreamové interpretaci) lexikální význam (opozitní k P *vinou*) (*díky Petrovi jsem nepropadl* ‘chtěl jsem nepropadnout’ × *vinou Petra jsem nepropadl* ‘chtěl jsem propadnout’); osobní zájmeno po ní může být s *j*-, nebo s *ň*-: *díky jemu* / *němu jsem nepropadl*. Srov. i analýzy P jako funkční kategorie.

(2) Diskutovaným členem lexikálních kategorií jsou i A. Jsou v zásadě dvě hlavní linie jejich analýzy: klasická analýza Chomského (1981), viz výše, a Bakerova (2003) analýza v rámci jeho koncepce lexikálních kategorií mající k dispozici definice rysů N, V, které se snaží postihnout strukturu frází, jíž jsou lexikální kategorie lexikální hlavou:

N(oun)	[+N] = má referenční index
V(erb)	[+V] = má specifikátor
A(dj)	[-N], [-V]
P(rep)	jsou prvkem jiného systému (funkčního)

Bakerův systém predikuje, že A jsou licencována v pozicích, v nichž nemůže být V (protože V se nemůže zbavit theta-role normálně udělované v jeho specifikátoru) a v nichž nemůže být N: není to přirozená třída pozic, např. pozice adjunktů v NP a VP,

sekundárních predikátů apod. Specifickým rysem A je to, že mohou být komplementem hlavy s rysem stupeň (tj. jsou stupňovatelná).

(3) Pro teorii lexikálních kategorií jsou problematická taky Adv(erbia), protože tvoří velmi heterogenní skupinu výrazů s různým syntaktickým chováním; nadto mají stejnou distribuci jako PP: *odpovídal klidně / s klidem*. Ukazují vlastnosti lexikálních kategorií. Např. tvoří otevřenou třídu, srov. do třídy Adv patřící původní NP, přesněji PP obsahující NP a P bez fonetické realizace udělující NP-komplementu instr.: *reagoval bleskem / rychle* a očekávaný kontrast v chování _{NP} *bleskem* a _{AdvP} *bleskem*: *Byl zabit bleskem, který měl mimořádně velkou sílu* × **Seběhl se schodů bleskem, který ...*; *Byl zabit až druhým bleskem* × **Seběhl se schodů až druhým bleskem* atd.

Jde o to, zda Adv tvoří samostatnou lexikální kategorii, nebo zda patří do lexikální kategorie jiné, přičemž nejsilnějším kandidátem je lexikální kategorie A (např. Emonds (1985) anglická Adv s *-ly* pokládá za A).

Mnohá Adv mají komplementární distribuci s A: ve V-kontextu vypadají jako Adv, v N kontextu jako A (*reagoval rychle / bleskově* × *rychlá / blesková reakce*), a flexe tedy dává možnost analyzovat taková Adv jako neshodná A (v podobném duchu je funkčně-*ně*strukturalistická analýza Komárka, 1978), nebo jako defaultní tvar A; to nejde např. u Adv typu možná: *možná přijdu* ≠ *možný příchod*.

Mnohá Adv jsou stejně jako A stupňovatelná, Adv i AdjP je tedy součástí funkční projekce DegP (fráze s funkční hlavou „stupeň“); vnitřní struktura komparativu ukazuje, že minimálně skupina Adv (a) může být analyzována jako východisko derivace A:

(a)	<i>hlasit-</i>	<i>hlasit-ě</i>	<i>hlasit-ě-j(-i)/(-c)</i>	(b)	<i>mlad-</i>	<i>mlad-ě</i>	<i>mlad-ě-j(-i)/(-c)</i>
	<i>hlasit-</i>	<i>hlasit-ý</i>	<i>hlasit-ě-j-š-í-</i>		<i>mlad-</i>	<i>mlad-ý</i>	<i>mlad-š-í</i>

Nejblíže tomu, že Adv je samostatná lexikální kategorie, mají některé výrazy se sémantikou místa (*doma, venku, všude* ...) a času (*včera, zřídka, letos, loni* ...). A to proto, že existence A předpokládá existenci tohoto Adv (*doma* > *domá-cí, letos* > *letoš-ní*), že existuje Adv, ale neexistuje odpovídající A (*všude*), že tato Adv mají specifické syntaktické chování, srov. distribuci odlišnou od Adv/A (*pobývat doma / pobyt doma* × *hlasitě zpívat / *hlasitě zpěv*), nestupňují se: **velmi doma*.

Syntakticky tvoří Adv tři skupiny:

(a) Adv, která jsou adjunktem (příslověčným určením, tj. vztahují se k V, A, a taky Adv), mají relativně distribuční volnost. Existuje ovšem velká řada omezení: (a₁) Některá Adv mohou modifikovat A / Adv (*velmi, zvláště rychlý / rychle*), ale některá z nich nemohou modifikovat klasická Adv (**velmi doma, dnes* × *zvláště doma, dnes*) a žádá

z nich nemohou modifikovat V: *velmi, *zvláště čte); (a₂) Adv místa a času mohou modifikovat některá A v sponově-adj. komplexu (*Petr byl včera / tam opilý*), jiná nikoli (*Petr byl *včera / *tam inteligentní*); (a₃) Naše mluvnice nereflektují případy, kdy se Adv vztahuje k předložce, protože předložky pro ně nejsou větným členem: *Už byl [skoro v] díře*, a nepočítají moc s tím, že by se Adv vztahovalo k substantivu: *jeho [vyčistění rychle a spolehlivě] zajistí ..., n.* nebo k celé větě: *V Itálii byl Maradona ženatý* = např. ‘*Podle mínění lidí v Itálii, Maradona byl ženatý*’; (a₄) Problém pro tradiční mluvnice vyplývá taky z toho, že v jejich pojetí se Adv vztahuje ke slovesu; vysvětlení kontrastu *Včera jsem četl* × **Včera budu číst* je tedy problematické, zvl. když *četl jsem* a *budu číst* se pokládají za tvary jednoho slovesa; vztah Adv *včera* k rysu času slovesa nelze zde syntakticky postihnout.

(b) Adv, která jsou slova se skopusem, tj. vymezují, na jakou část věty se vztahují, mají distribuci regulovanou právě skopusem: *Petr asi čte detektivku* (preferované čtení = ‘*je pravděpodobné, že Petr čte detektivku*’ × *Petr čte asi detektivku* (preferované čtení ‘*je pravděpodobné, že to, co Petr čte, je detektivka*’). Proto se nazývají větná adverbia (tvorí podmnožinu větných adverbialíí), v části funkční lingvistiky se někdy pokládají za samostatnou kategorii, za částice (ty vystřídal Adv jako „zbytkový koš“).

(c) Adv, která se objevují pouze po sponě *být / mít*: *chladno, smutno, teplo, tma ...* (Adv stavová) a *možno, nutno, těžko, lze ...* (Adv modální); srov. *je / máme chladno // *chladně* × *usmál se *chladno // chladně*. Protože tato Adv se vyskytují pouze v posponové části predikátu, nazývají se predikativa a některými autory jsou pokládána za samostatnou kategorii (např. Komárek, 1953).

(4) Pro hypotézu lexikálních kategorií je problémem jeden typ tzv. hybridní kategorie (*mixed category*); viz Hybridní kategorie. Standardní lexikalistické chápání těchto hybridních kategorií je, že jsou to konstrukce, které kombinují morfologické a syntaktické vlastnosti dvou různých kategorií, a přitom je jejich hlavou jedno slovo: Y je hlavou fráze, která má vlastnosti YP a ZP. Příkladem jsou particiopia a transgresivy. Tyto fráze představují pro lexikalismus teoretický problém zvl. proto, že porušují jeho základní syntaktický princip *endocentricity* (zjednodušeně: lexikální hlava má kategoriální vlastnosti X, které určují kategoriální vlastnosti fráze XP).

Známým výsledkem analýzy hybridních kategorií pro teorii lexikálních kategorií je návrh koncepce *duální lexikální kategorie* (*dual lexical category*) u Lapointeho (1999): duální lexikální kategorie je kategorie typu <X|Y>°, kde X a Y jsou lexikální kategorie a X determinuje externí syntaktické vlastnosti fráze (distribuci) a Y determinuje interní syntaktické vlastnosti fráze.

Základní literatura

- ABNEY, S. P. *The English Noun Phrase in Its Sentential Aspect*. PhD. dis., MIT 1987.
- BAKER, M. C. *Lexical Categories. Verbs, Nouns, and Adjectives*, Cambridge, UK: CUP 2003.
- BAKER, M. C. *On Gerunds and the Theory of Categories*. Ms., <http://www.rci.rutgers.edu/~mabaker/papers.html>.
- BORSLEY, R. D. & J. KORNFILT. Mixed Extended Projections. In Borsley, R. D. (ed.), *The Nature and Function of Syntactic Categories*. New York: Academic Press 2000, 101–131.
- CULICOVER, P. W. *Natural Language Syntax*. Oxford: OUP 2009.
- DÉCHAIINE, R.-M. *Predicates across Categories*. PhD. dis., Univ. of Mass., Amherst 1993.
- EMONDS, J. E. *A Unified Theory of Syntactic Categories*. Dordrecht: Foris 1985.
- EMONDS, J. E. *Lexicon and Grammar: The English Syntacticon*. Berlin: Mouton de Gruyter 2000.
- EMONDS, J. E. Organizace lexikonu. In Hladká, Z. & P. Karlík (eds.), *Čeština – univerzálie a specifika 5*, Praha: Nakl. Lidové noviny 2004, 9–32.
- GRIMSHAW, J. *Extended Projection*. Ms., Brandeis univ., 1991; publ. v GRIMSHAW, J. *Words and Structure*. Stanford: CSLI Publ. 2005, 1–73.
- HASPELMATH, M. Word-class Changing Inflection and Morphological Theory. In Booij, G. & J. van Marle (eds.), *Yearbook of Morphology 1995*. Dordrecht–Boston–London: Kluwer 1995, 43–66.
- CHOMSKY, N. Remarks on Nominalization. In Jacobs, R. & P. Rosenbaum (eds.), *Readings in English Transformational Grammar*. Waltham, MA.: Ginn & Co., 1970, 184–221.
- CHOMSKY, N. *Lectures on Government and Binding*. Dordrecht–Cannaminson: Foris 1981.
- CHOMSKY, N. *Knowledge of Language, Its Nature, Origin, and Use*. Westport: Praeger Publ. 1986.
- CHOMSKY, N. *The Minimalist Program*. Cambridge: MIT Press 1995.
- JACKENDOFF, R. *X-bar Syntax*. Cambridge: MIT Press 1977.
- JOHNSON, K. *Introduction to Transformational Grammar*. Univ. of Massachusetts 2007.
- KOMÁREK, M. *Příspěvky k české morfologii*. Praha: SPN 1978.
- LAPOINTE, S. Dual Lexical Categories vs. Phrasal Conversion in the Analysis of Gerund Phrases. In DeLacy, P. & A. Nowak (eds.), *University of Massachusetts Occasional Papers in Linguistics 24*, 1999, 157–189.

- MALOUF, R. P. *Mixed Categories in the Hierarchical Lexicon*. Stanford: CSLI Publ. 2000.
- PINKER, S. *Language Learnability and Language Development*. Cambridge: Harvard University Press 1984.
- VOGEL, P. M. & B. COMRIE. (eds.) *Approaches to the Typology of Word Classes*. Berlin: Mouton de Gruyter 2000.
- RAUH, G. Syntactic Categories. *Their Identification and Description in Linguistic Theories*. Oxford: OUP 2010.
- YADROFF, M. & S. FRANKS. The Origin of Prepositions. In Zybatow, G. & U. Junghanns ad. (eds.), *Current Issues in Formal Slavic Linguistics*. Frankfurt–Berlin ad.: Peter Lang 2001, 69–79.